

ЕТНІЧНИЙ СВІТ У МАЛЮНКАХ ДІТЕЙ

У статті ставиться проблема сприймання дітьми етнічного світу та власного місця у ньому. Авторка пропонує оригінальну процедуру вивчення особливостей міжетнічного сприймання у молодшому шкільному віці. Стаття містить цікавий фактичний матеріал, який сприяє виникненню нових питань та дослідницьких ідей.

Навіщо розвивати національну свідомість

У концепції виховання дітей та молоді так сформульовано основний принцип національної системи освіти: “Формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу ... прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв народів, що населяють Україну, оволодіння надбаннями світової культури” [2]. Ми звикли до декларативності таких принципів і часто не звертаємо на них увагу, читаючи – пропускаємо як вступне слово і намагаємося відшукати щось важливіше далі по тексті. Однак, спробуємо зупинитись і поміркувати. Чи може людина визначитися, досягти успіху, реалізуватися без зв’язку зі своїм народом? Імена насправді видатних осіб, тих, на думках і справах яких виростають покоління, завжди пов’язуються із тим або іншим етносом. Незалежно від часу та сфери, в якій відзначилася людина, обов’язково звучить її національне ім’я: видатний український поет Тарас Шевченко, відомий український актор Богдан Ступка, кращі українські боксери Віталій та Володимир Кличко. Якщо із етнічною приналежністю визначитись важко, починається “перетягування ковдри” як у випадку із Миколою Гоголем, Сергієм Корольовим або Людмилою Гурченко. Ситуація цілком закономірна – жодній нації не завадить ще один геній. Що ж ми робимо для того, щоб людина виростала пишаючись власним народом, пам’ятала про свою належність і не соромилась заявити про неї?

Сучасні вихователі та вчителі намагаються формувати національну свідомість: дітей знайомлять із найкращими взірцями літературної спадщини, патетично оповідають про історичні події та залучають до народної творчості. Чому ж тоді на виході ми маємо “недолугих українців”, які паплюжать ім’я країни в якій народилися, щиро заздять японцям та американцям, насправді нічого не знаючи про їх історію та сучасність? Навряд чи є однозначна відповідь. Економічні, політичні та соціальні події, що відбуваються в нашій країні останнім часом, не завжди сприяють розвитку національної гордості, – однак патріоти були в усі часи.

Повернемося до школи, саме вона зобов’язана державою здійснювати національне виховання. Вперше на її поріг дитина ступає у 6-7 років. Чи здатна вона у такому віці досягнути усю складність етнічного світу та зрозуміти своє місце в ньому? Коротко ознайомимося із дослідженнями, що розкривають особливості розвитку етнічної свідомості в молодшому шкільному віці.

Етнічний світ у дитячій свідомості

Основні зміни у свідомості 6-9 річних дітей пов’язані із вступом до школи та навчанням у ній. Діти занурюються у систему соціальних стосунків, у них розширюються уявлення про навколишній світ, збільшується кількість параметрів за якими вони сприймають себе та інших, відбувається становлення системи моральних норм та оцінок. Згадані процеси лежать в основі уточнення та ускладнення образу-Я, образів інших людей та картини світу у цілому.

Із вступом у школу пов’язане і розширення уявлень дітей про етнічний світ та власне місце в ньому. Тут діти починають знайомитися з поняттями “Україна”, “батьківщина”, “національність”, “етнос”, “українці”, “громадяни України”, “росіяни”, “слов’яни”, “європейці” тощо. Цікаво, як співвідносяться ці поняття у свідомості школярів, чи розуміють вони своє громадянство, чи вважають себе українцями, європейцями, слов’янами?

Окремі відповіді на ці питання можна знайти у роботах українських

дослідників В.М. Павленко і П.І. Гнатенка, які вивчали систему ідентичностей у дітей – етнічних українців та росіян [1]. Отримані результати свідчать про те, що спочатку, ще у дошкільному віці, для дітей важливим є усвідомлення себе як жителів власного міста або селища (Харків'янин, Киянин, Львів'янин), іноді уявлення дитини про світ взагалі обмежуються саме місцем її проживання. Таку ситуацію автори пояснюють традиційною практикою дитячого виховання, адже перші питання на які ми вчимо відповідати дитину це – “Як твоє ім'я?”,

С. 78

“Скільки тобі років?”, “Де ти живеш (на якій вулиці та в якому місті)?”. Пізніше, у віці 6-9 років діти вже ідентифікують себе з національними групами, причому часто вважають себе і українцями і росіянами одночасно. Таке подвійне самовизначення інтерпретується через недавнє спільне минуле України та Росії, і як наслідок – білінгвізм, що має місце у сім'ях жителів України. Цікавим видається той факт, що однозначне етнічне самовизначення – “українець”, притаманне переважно дітям із україномовних сімей, тоді як російськомовні діти вагаються у виборі етнічної приналежності. Також, за результатами дослідження, діти з україномовних сімей частіше за своїх російськомовних однолітків усвідомлюють себе громадянами України, до того ж вони можуть чітко пояснити і зміст цього поняття. Ні слов'янська, ні європейська ідентичність не є актуальною для молодших школярів.

Особливості становлення етнічної ідентичності в молодшому шкільному віці розкриваються у роботах Ж. Піаже та М. Барета [3, 6]. Автори доводять, що дитина ідентифікує себе з тією чи іншою етнічною спільністю на основі багатьох параметрів, які вона не просто засвоює від дорослих, а певним чином систематизує. Так, історичні події, культура та традиції, символіка власного народу є звичайно важливими критеріями самовизначення, однак, для дітей, на перше місце виступають ті параметри, які є очевидними і найпростішими для розрізнення: мова, колір шкіри, очей та волосся, зріст, стиль одягу тощо.

Відомо, що для молодших школярів важливим є приклад дорослих, саме

на думку дорослих орієнтуються діти при оцінці себе та інших. До того ж діти легко піддаються навіюванню з боку значимих людей, в першу чергу, вчителів та батьків. Логічно буде припустити, що етнічна картина світу дитини буде своєрідним відображенням того як сприймають цей світ дорослі з її оточення. Те саме стосуватиметься і системи емоційно-оціночних ставлень дитини до представників власного і інших етносів – в ній будуть відображатися етнічні установки та стереотипи дорослих.

Ілюстративними, у цьому плані, є дослідження міжрасових упереджень дітей та підлітків, які проводили американські вчені М. Спенсер, Н. Халліман та Р. Тіхейра [3]. Дослідники стверджують, що дитина дізнається про колір своєї шкіри, так само рано, як і про те – хлопчик вона чи дівчинка; і, так само швидко, як статево-рольові стереотипи – засвоює етнічні упередження. Автори пишуть про те, що батьки або замовчують проблеми пов'язані з расовою та етнічною приналежністю або, не криючись, негативно

С. 79

висловлюються про представників інших груп. Тому діти вимушені самотійно, на здогадках та недомовках реконструювати етнічний світ. Вони вирішують, що люди відмінні за однією ознакою (кольором шкіри) мають відрізнятися і за іншими. В свою чергу, прагнення до збереження позитивної самооцінки стимулює утворення етноцентричних установок: якщо ти не такий як я – то маєш бути гіршим.

У вітчизняній етнопсихології відчувається брак досліджень спрямованих на вивчення етнічних установок та стереотипів в дитячому віці. Це, насамперед, пов'язано із відсутністю спеціального інструментарію, методів, які б дозволили вивчити своєрідний зміст дитячої свідомості та реконструювати її структуру.

Дослідження етнічних стереотипів молодших школярів

Дослідження становлення та розвитку етнічної свідомості в молодшому шкільному віці вимагає специфічних методів та спеціально організованої процедури.

Навряд чи можливе вивчення етнічних симпатій чи антипатій дітей за допомогою стандартизованих методик, в основу яких закладено процедури оцінювання чи ранжування представників визначених етнічних груп за заданими якостями. Кожна дитина для опису себе та інших послуговується унікальними характеристиками, смисл яких відображує її життєвий досвід, є своєрідним відбитком системи сприймання та оцінювання, що має місце в її оточенні. Вона може і не підозрювати про існування того або іншого етносу; не знати смислу окремих якостей, або вкладати в них специфічний смисл, до того ж ці якості можуть бути просто не актуальними для дитини.

Наведемо приклад. Аню П., ученицю першого класу, попросили вибрати із набору якостей (охайний, педантичний, пунктуальний, чемний, щирий тощо) ті, які найбільше підходять для характеристики українців, білорусів та росіян. Спочатку дівчинка відмовилась виконувати завдання, пізніше – принесла книжку із зображенням хлопчика в українському національному одязі і сказала, що буде описувати українців (росіян Аня описувати відмовилась, а про білорусів сказала, що таких не існує). Відповідаючи, Аня говорила не про українців взагалі, а про хлопчика на малюнку. Вона обрала такі якості і так пояснила свій вибір: *“охайний – на ньому чистий одяг і видно, що він вмивається”*, *“може і педантичний, але нам не говорили, що воно таке”*, *“пунктуальний (хі-хі) – такого не можна робити в гостях”*, *“чемний – ні, не*

С. 80

чемний, він хлопчик і часто б'ється”, *“щирий – щось про це вчителька розповідала”*. Описаний приклад розкриває особливості дитячого сприймання, зрозуміло, що окремі якості дівчинка не розуміє (“педантичний”), з приводу інших – фантазує (“пунктуальний”), треті якості просто не входять до її активного словникового запасу (“щирий”). Навіть, таку, здавалось би, зрозумілу характеристику як “охайність” вона сприймає по-своєму, можливо асоціює з вимогами батьків.

Методика дослідження особливостей міжетнічного сприймання у

молодшому шкільному віці, по-перше, має орієнтуватися лише на етнічні групи про які дитина обізнана, а по-друге – дозволяти їй самій обирати якості для опису. Наведений приклад ілюструє і той факт, що мислення дітей молодшого шкільного віку є переважно наочно-образним (дівчинка виконувала завдання спираючись на зображення). Ця особливість пізнавальної сфери молодших школярів також має бути врахована при розробці методики вивчення етнічних стереотипів. Також, при побудові дослідницької процедури слід пам'ятати, що хоча навчальна діяльність і є провідною у молодших школярів, вони, все ж таки, із більшим задоволенням граються ніж вчать.

Нами була розроблена і апробована оригінальна процедура вивчення міжетнічного сприймання дітей молодшого шкільного віку [4]. У дослідженні використовувались анкетування, адаптовані методи проективного малюнку та асоціативного експерименту. Перевагами проективного малюнку є можливість забезпечення атмосфери гри та невимушеності, залучення дітей до звичної та цікавої діяльності-малювання. Ця методика дає можливість дітям вільно висловити (намалювати) власні думки. Метод асоціативного експерименту дозволяє врахувати наочну образність мислення (у якості стимулів виступають малюнки представників етносів), індивідуальні особливості сприймання (дитина асоціює ті графічні зображення, автором яких є вона сама) та забезпечує необмеженість вибору характеристик (діти продукують власні смисли).

Перш за все нами було проведено анкетування. Дітей (50 учнів молодших класів ЗОШ № 20 м. Житомира) запитували, представників яких етнічних груп вони знають і можуть розповісти про особливості їх життя, культури та історії. На основі аналізу було виділено три етнічні групи, представники яких згадувалися у відповідях усіх дітей без виключення: українці, американці, росіяни.

Потому дітей попросили зобразити представника кожного етносу на окремому листку паперу. Кожен із досліджуваних самостійно обирав, чим саме

він буде малювати: простим олівцем чи кольоровими, фломастерами чи фарбами – всі матеріали були доступні. На завершення діти мали написати кілька якостей-характеристик (асоціацій) героя кожного малюнку.

Етнічний світ у малюнках дітей

Аналіз дитячих робіт відбувався у кількох напрямках. Перш за все, нас цікавив загальний зміст малюнків: як діти передають етнічність, які символи використовують, чим схожі, а чим відмінні зображення українців, росіян і американців. По-друге, вивчалися якості, які діти приписували представникам виділених етнічних груп: був проведений частотний аналіз та зроблена спроба класифікації характеристик. Аналізувалися і окремі дитячі малюнки. У ході дослідницької бесіди з'ясовувалося чому дитина малює саме так, що означає той або інший символ, і до якого етносу вона відносить себе.

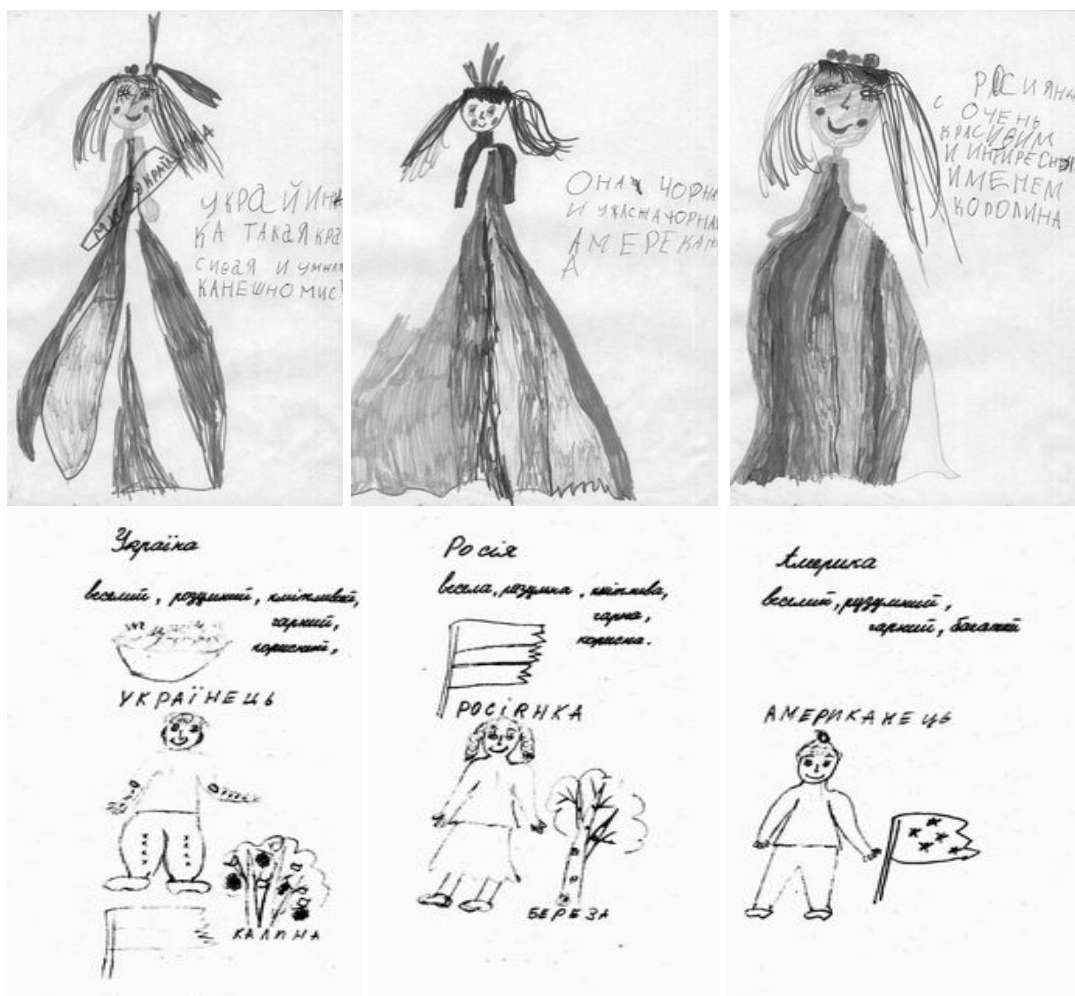

Рис 1. Малюнки дівчаток

Переважає більшість дітей малювали представників етнічних груп своєї

статі (74% дівчаток та 88% хлопчиків), хоча в інструкції було зазначено: “намалюйте на окремих аркушах паперу українця, росіянина і американця” Окремі дівчатка зображували як дівчат та жінок представниць лише того етносу з яким себе ідентифікували, героями інших малюнків були хлопчики або чоловіки. Всі без виключення діти спочатку малювали українців, хоча в інструкції наголошувалося, що прядок малюнків може бути довільним.

С. 82

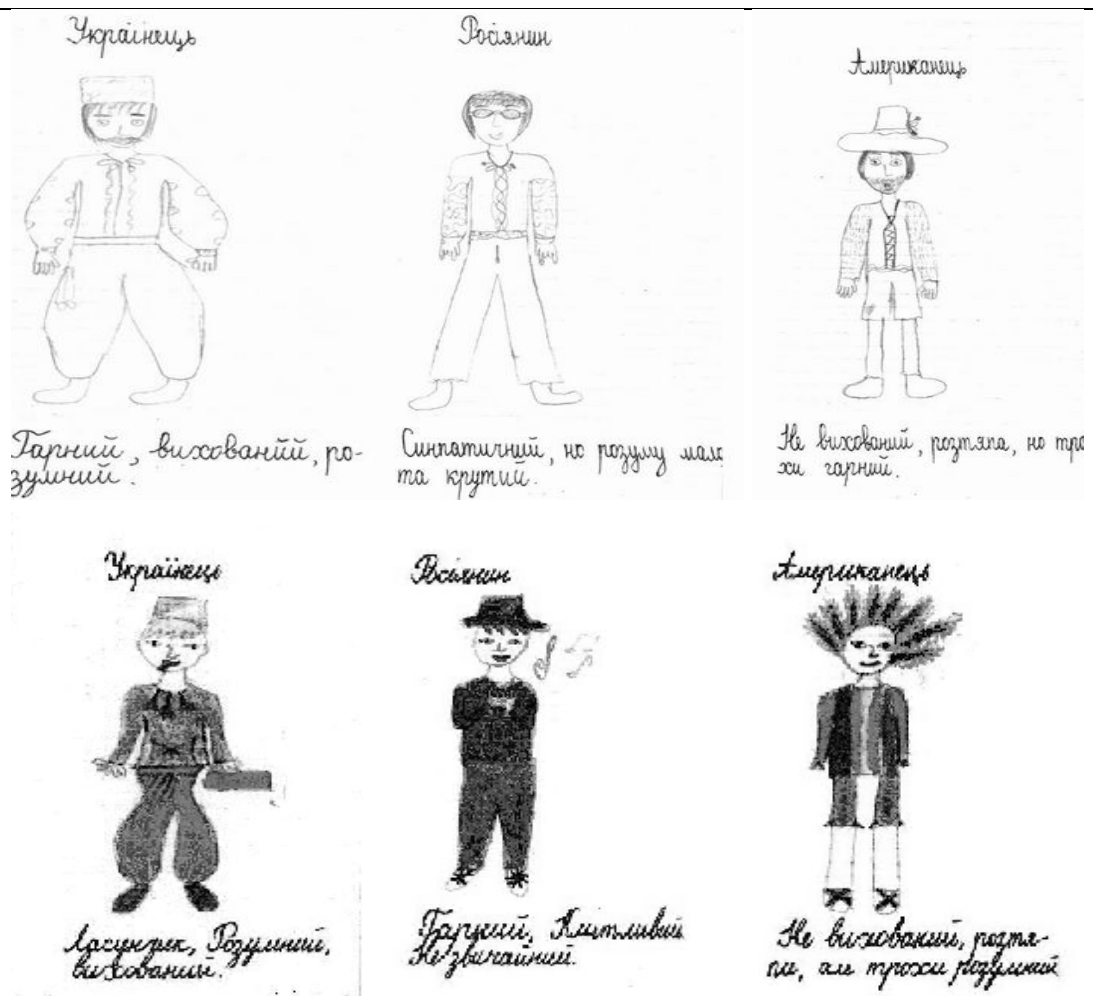

Рис 2. Малюнки хлопчиків

Специфіка змісту етнічних образів, які діти переносили на папір полягала у вираженій символічності. У всіх малюнках є певні символи етнічності. Поряд із українцями діти зображують прапор, тризуб, рушники, калину, вареники, сало. Українці, як правило, вдягнені у національний одяг: дівчатка – у вишитих сукнях, серпанках зі стрічками та з намистом на шії; хлопці – в шароварах, чоботях та вишитих сорочках. Українці зображені переважно із вусами та

оселедцем. Біля росіян діти малюють тополлю, березу, хліб та сіль; одягають їх у капелюхи. Американці у дитячих малюнках – переважно юнаки та юнки з темним кольором шкіри у модному одязі, іноді у ковбойському знарядді. 12 % хлопчиків при малюванні американців не скористалися зображенням людей, етнічність була передана виключно символами, діти малювали зброю, гроші та американських прапор.

При описі українців діти не використали жодної негативної якості, українці сприймаються як веселі (40%), розумні (38%), красиві (36%), братні (34%), дружелюбні (26%), згуртовані (20%) та незалежні (18%). Асоціації дітей щодо представників російського етносу є переважно позитивними – розумні (54%), добрі (46%), веселі (40%); хоча зустрічаються і такі як хитрі (14 %), тупі (12%), жадібні (10%). Сприймання американців достатньо суперечливе, вони постають добрими (56%), багатими (46%), розумними (36%), веселими (22%) та водночас поганими (20%), злими (20%), невихованими (18%) та негарними (16%).

C. 83

У ході бесіди, яка проводилася з кожним учасником під час дослідження з'ясувалося, що діти малюють українців, росіян та американців за зразком, який чули від дорослих, бачили по телевізору або на малюнках в книжках. Саме цим пояснюється присутність у дитячих малюнках певних державних та національно-побутових символів. Етнічна ідентичність не є актуальною для молодших школярів, діти відносять себе до того або іншого етносу, тому, що їх так навчили батьки. Значна кількість досліджуваних (24%) зазначили, що вони є “і українцями і росіянами”, бо їх батьки мають різну національність, або спілкуються різними мовами, або тому, що “бабуся українка” тощо.

Наведемо приклад роботи з однією із досліджуваних – це вже знайома нам Аня П. Зауважимо, що Аня з російськомовної родини, однак, як і інші діти, першою намалювала українку. В процесі малювання дівчинка була уважна, зосереджена, ретельно підбирала кольори та вимальовувала деталі. Аня

пояснила досліднику, що всі намальовані дівчата – це “міс”, які беруть участь у конкурсі краси, тому у них довгі сукні і розпущене волосся.

Малюючи українку, Аня зазначила, що основною ознакою належності дівчини до українського етносу є серпанок і стрічки, росіянка вирізняється розміром, а американка – кольором шкіри. Коли дівчинку запитали, чим

Рис 2. Аня П. малює

ще відрізняються українка і росіянка, вона зазначила, що основні відмінності – це мова і імена, оскільки зовні вони дуже схожі. На думку Ані, американка також не схожа на українку, вона має інший колір шкіри, “коричневий”, і по іншому розмовляє. Себе дівчинка означила як українку. Дилему, про те що розмовляє і пише вона російською мовою Аня розв’язала просто: “я розмовляю російською – бо так говорить мій тато”. При характеристиці українки Аня зазначила, що та “красива, на неї не можна надивитися, розумна, і, така, що її не можна відрізнити від росіянки”.

Висновки

Проведене дослідження носить пілотажний характер. Його результати потребують розширення та уточнення і з причин унікальності уявлень кожної дитини про етнічний світ та своє місце в ньому. На основі отриманих даних навряд чи можна стверджувати, що у молодших школярів існують етнічні

стереотипи. Процедура дослідження є штучною, в реальному житті у дітей не виникає нагальних потреб диференціювати себе за етнічною ознакою. Тому більшість досліджуваних не можуть чітко охарактеризувати представників етнічних груп, пояснити відмінність чи схожість між ними, визначити свою етнічну приналежність. В малюнках та асоціаціях дітей радше відображені певні етнічні ставлення, некритично засвоєні від дорослих. Звичайно, брак національного виховання у родині та школі може призвести до ризику

негативного наповнення етнічної свідомості дітей, її стереотипізації, і, як наслідок, формування нетолерантного ставлення до власного та інших етносів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: ООО “Арт-Пресс”, 1999. – 466 с.
2. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інф. збірник МО України.– 1996. – № 13.
3. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2002. – 992 с.
4. Мильцева Н.О. Психосемантичне дослідження етнічних стереотипів в молодшому шкільному віці: Дипломна робота. – Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2004. – 64 с
5. Barrett M., Short J. Images of European People in a Group of 5-10-year-old English Schoolchildren // British Journal of Developmental Psychology. – 1992. – V.10. – P. 339-363.
6. Piaget J., Weil A.M. The Development in Children of the Idea of the Homeland and of Relations with other Countries // International Social Science Bulletin, 1951. – Vol. 3. – P. 561-578.